

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-4\(4\)-16](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-4(4)-16)
FTAMP: 17.07.21

Ü. Büyük

Türk Dili ve Edebiyatı Başöğretmen,
Türkiye-Denizli İl Millî Eğitim Müdürlüğü
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

DIŞ YAKLAŞIMLI ELEŞTİRİDE YÖNTEM, KAVRAM VE ELEŞTİREN

Özet. Edebiyat eleştirisi, Platon ve Aristo'dan başlayarak günümüze kadar birbirinden farklı yöntem, kavram ve eleştirenlerle ifade edilmeye çalışılır. Edebiyat eserine dıştan ve içten yapılan yaklaşımlar yöntem, kavram ve eleştirenler arasındaki farklılıkta etkili olur. Ortaya çıkan bu farklılıkta incelenen unsur dış veya iç yaklaşımla ele almak belirleyici rol oynar. Dış yaklaşımlı eleştiri topluma, okura ve sanatçıya dönükken iç yaklaşımlı eleştiri esere dönüktür. Söz konusu yaklaşım farklılıkları, edebiyat eserini inceleyen, yorumlayan ve değerlendiren eleştirenleri farklı bir düzleme çeker. Dış yaklaşımlı eleştiri teorileri söz konusu farklı düzlemler sayesinde ortaya çıkar. Eleştiride dış yaklaşım yoluyla edebiyat eserinin içeriğinin eleştirisi yapılır. Bu tarz eleştiride yapının estetik ve sanat değeri ikinci planda incelenir. Bununla birlikte dış yaklaşımlı eleştiride Platon ve Aristo'yla birlikte edebiyatın dolayısıyla edebi eserin anlaşılması, kavranması, yorumlanması ve değerlendirilmesinin başat isimleridir. 20. Yüzyıl'a gelinceye kadar edebiyat eserleri, daha çok dış yaklaşımlı kuramlarla ele alınır. Eseri dıştan değerlendirmeye çalışan eleştirilerde, edebiyat eserinin sanat ve estetik değeri pek fazla dikkate alınmaz ve büyük ölçüde içeriğin eleştirisinin yapıldığı görülür. Genel sınıflandırmalardan hareket edildiğinde dış yaklaşımlı eleştiride toplum, okur ve sanatçı; iç yaklaşımlı eleştiride ise eserin odakta yer aldığı tespit edilir. Dış yaklaşımlı eleştiri çoğunlukla topluma dönük eleştiri, okura dönük eleştiri ve sanatçıya dönük eleştiri olarak üç; iç yaklaşımlı eleştiri ise esere dönük eleştiri olarak tek ana başlık hâlinde ifade edilir.

Anahtar Kelimeler: dış ve iç yaklaşımlı eleştiri, eleştiren, estetik, içerik, kavram, yöntem.

Giriş

Edebiyat eleştirisi, analiz ve sentez yöntemlerinden yararlanarak edebiyatı inceleme, yorumlama ve değerlendirme aşamalarını sistematik olarak ortaya koymaya çalışan bir sanat eleştirisidir. Edebiyat eleştirisi, bilginin sistematığe dönüştürülmesi noktasında edebiyat teorilerine başvurur. Edebiyat kuramları olarak da ifade edilen edebiyat teorileri, eleştiriye metodolojik yaklaşımlar kazandırır.

Platon'dan başlayarak günümüze gelinceye kadar pek çok filozof, edebiyatı çözüm bekleyen problemler ağı olarak kabul eder. Filozoflar, geliştirdikleri birbirinden farklı felsefi yöntemlerle edebiyatı çözme, kavrama ve anlama meselesini önemli uğraşı alanlarından biri hâline getirirler. Yani denilebilir ki felsefe, edebiyatı inceleyerek insanı kavramaya ve anlamlandırmaya çalışır.

Bunun yanında özellikle modern dönemle birlikte felsefenin yanı sıra filoloji, psikoloji, sosyoloji, tarih ve coğrafya gibi bilimlerin için de edebiyat, temel uğraşı alanlarından biri hâline gelir. Böylece edebiyata duyulan ilgi neticesinde edebiyat teorisi ve eleştirisinde yaklaşım çeşitliliği ortaya çıkar.

Materyaller ve Yöntemler

Araştırmanın Modeli: Bu çalışma, dış yaklaşımlı eleştiri çerçevesinde yöntem, kavram ve eleştiren unsurlarını inceleyen kuramsal bir araştırmadır. Araştırmada, nitel araştırma desenleri arasında yer alan doküman analizi yani belge tarama metodu esas alınmıştır. Bu metod kapsamında, Platon ve Aristo ile başlayarak günümüze kadar uzanan dış yaklaşımlı edebiyat eleştiri teorileri incelenmiştir. Bununla birlikte çalışmanın konusu dışında olmasına karşın yeri geldikçe dış yaklaşımlı eleştiri kuramları ile modern dönem kuramları arasındaki değişim, dönüşüm ve literatür verilerinden hareketle çözümlenmeler de yapılmıştır.

Veri Toplama Teknikleri: Araştırmada kullanılan tüm verilere; edebiyat teorileri, felsefe, sosyoloji ve psikoloji alanlarındaki temel kaynakların taranmasıyla ulaşılmıştır. Veriler toplanırken şu iki aşamaya dikkat edilmiştir:

1. Birincil Kaynak Taraması: Berna Moran'ın *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* adlı eseri başta olmak üzere Platon, Aristo, Lukacs ve Eco tarafından yazılan kuramsal metinlerden hareket edilmiştir.

2. Sistematik Literatür Taraması: Birey, toplum, okur ve sanatçı odaklı olan dış yaklaşım ve eser odaklı iç yaklaşım eleştiri teorilerini ele alan kitaplar, ansiklopediler, akademik makaleler ve eleştiri yazıları incelenmiştir.

Verilerin Analizi ve Sınıflandırma: Literatür taramasıyla ulaşılan veriler iki yolla çözümlenmiştir: Bunlar *betimsel analiz ve karşılaştırmalı yöntem*dir. Analiz yapılırken şu parametreler ölçüt olarak kullanılmıştır:

1. Kategorizasyon: Araştırmada literatürdeki ana kategorizasyondan hareket edilmiştir. Böylece eleştiri yöntemleri iki ana sınıflandırma dâhilinde incelemeye dâhil edilmiştir. Birinci kategoriye *dış yaklaşımli eleştiriler*, ikinci kategoriye ise *iç yaklaşımli eleştiriler* oluşturmuştur.

2. Parametrik Karşılaştırma: Yöntemler arasındaki benzerlik ve farklılıklar; yöntemlerde kullanılan temel kavramlar, eleştirmenin tavrı ile metni içerik ve estetik analiz bağlamında ele alış biçiminden hareketle karşılaştırılmıştır.

3. Sentez: Araştırmada sentez sürecinde nitel ve belge taraması yapılarak karma yöntem kullanılmıştır. Edebiyat teorilerinin birbirleri ile olan metodolojik benzerlikleri ve farklılıkları ile birbirleri üzerindeki etkileri sentezlenerek bulgulara ve sonuçlara ulaşılmıştır.

Literatür Taraması

Dış yaklaşımli eleştiride edebiyat, toplumsal bir olgu olarak ele alınır. Bu eleştiri teorisinde edebiyatın tarihsel ve sosyal bir bağlamda ortaya çıktığı düşüncesi hâkimdir. Bu düşünce aynı zamanda, dış yaklaşımli eleştiri türlerinin temel bakış açısını da meydana getirir. Bu noktada literatürdeki temel yaklaşımlar ve tartışmalar şu şekildedir:

1. Yansıtma Kuramı (Mimesis) ve Klasizm

Yansıtma kuramında edebi eser, dış dünyaya tutulmuş bir ayna olarak telakki edilir. Bu kuramın, genel olarak Aristo'nun Poetika adlı eseriyle başladığı kabul edilir. Berna Moran (2018), dış yaklaşımli eleştiride yansıtma kuramını *ilk ve en köklü* sıfatlarıyla birlikte ele alır. Literatürde, sonraki dönemde yansıtma kuramının klasizm ve realizm akımlarıyla birleştiği belirtilir. Bu kuramın, idealin yansıtılması olan klasizimden, gerçeğin yansıtılması olan realizme geçtiği düşüncesi hâkimdir.

2. Ahlaki Eleştiri

Bu eleştiri türü, Platon'un sanat ve toplumla ilgili düşünceleriyle şekillenir. Platon'a göre sanat ve toplum arasında ahlaki ve etik değerler mevcuttur. Platon, sanata ahlak ve etik noktasında birtakım endişelerle yaklaşır. Ahlaki eleştiri, belki de bu yüzden literatürde kuramlar öncesi bir tür kontrol mekanizması olarak kabul edilir. Başta M. Arnold olmak üzere pek çok eleştirmene göre edebiyat insan ve toplum yaşamının eleştirisidir. Ahlaki eleştiriden hareket eden eleştirmenler, hayatı anlatmakla mükellef olan edebi eserin değerini, ahlaki fayda ve yüksek ciddiyet ile açıklamaya çalışırlar. Ahlaki eleştiri, estetik yerine içeriğe önem verir.

3. Tarihsel Eleştiri

Tarihsel eleştirinin literatürde öne çıkan ismi Hippolyte Taine'dir. Taine'in *ırk, çevre, an* merkezli eleştirileri, dış yaklaşımli eleştirinin metodolojisini ortaya koyar. Literatürden hareket edildiğinde, tarihsel eleştiride edebi eseri anlamak için o edebi eserin ortaya çıktığı dönemin ruhunun bilinmesi gerekir.

4. Sosyolojik Eleştiri

Sosyolojik eleştiri, edebiyat ile toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi ele alan bir eleştiri yaklaşımıdır. Literatürde Georg Lukacs ve Lucien Goldmann'ın fikirleriyle belli bir olgunluğa ulaşır. Lukacs'a göre edebiyat toplumsal gerçekliğin bütünlüğünü yansıtmalıdır. Goldmann ise genetik yapısalcılık kavramıyla metnin yapısı ile toplumsal grupların yapısı arasında var olan homolojiyi inceleme konusu yapar.

5. Toplumcu Gerçekçi Eleştiri

Bu eleştiri kuramı büyük ölçüde sosyolojik eleştirinin bir adım ötesini ihtiva eder. Edebiyatı işlevsel ve ideolojik bir bağlamda ele alır. Literatürde, toplumcu gerçekçi eleştirinin aynı zamanda toplumu değiştirme ve dönüştürme amacıyla olduğu belirtilir.

6. Biyografik Eleştiri

Başta Sainte-Beuve olmak üzere biyografik eleştiriyi odak noktasına alan eleştirmenler sanatçıyı; kişiliği, ailesi, çevresi, eğitimi, mesleği ve özel hayatı çerçevesinde ele alırlar. Literatürde her metinde gizli kalmış yönlerin bulunduğu belirtilir. Bu yüzden biyografik eleştiriyi odak noktasına alan eleştirmenler, sanatçının hayat öyküsüyle eserin öyküsü arasında bağ kurmaya çalışırlar.

Özetle Literatürdeki Eğilimler

Dış yaklaşımlı eleştiri literatürü, H. Taine ve Sainte-Beuve'nin fikirleriyle 20. Yüzyılda önemli yer edinir. Metni özerkleştirmeyi esas alan Rus biçimciliği ve yeni eleştiri ile önemini yitirmeye başlar. 20. Yüzyılın ikinci yarısında modernizm ve postmodernizmin ortaya çıkmasıyla bu gerilemiş ivme kazanır. Buna karşın Berna Moran'ın da belirttiği üzere metnin içeriğine ve toplumsal işlevine odaklanan kuramlar her dönemde varlığını devam ettirir. Bunun nedenini literatür, edebiyatın insan psikolojisi ile toplum sosyolojisini anlama misyonu ile açıklar.

Bulgular ve Tartışma

İncelememizin konusu, dış yaklaşımlı eleştirilerdir. İncelememizde iç yaklaşımlı eleştiriler kapsam dışında bırakılır ve sadece genel sınıflandırmada başlıklar hâlinde belirtilir. Eleştiride dış ve iç yaklaşım hususunda pek tabii olarak birbirinden farklı görüşler ve sınıflandırmalar mevcuttur. İncelememizde görüş ve sınıflandırma hususunda, Berna Moran'ın *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri* isimli kitabında ortaya koyduğu fikirler esası teşkil eder. Ancak makalenin imkânları dâhilinde daha başka kaynaklardan da yararlanır. Böylece konunun daha panoramik açıdan farklı yönleriyle ortaya konulması amaçlanır.

İncelememiz dış ve iç yaklaşımlı edebiyat eleştiri ve teorilerinin genel bir sınıflandırmasıyla başlar. Buna göre dış ve iç yaklaşımlı eleştiriler şu şekilde sınıflandırılabilir:

A. Dış Yaklaşımlı Eleştiriler

1. Topluma Dönük Eleştiri (Yansıtma Kuramı ve Klasizmin Tesirinde Gelişen Eleştiriler)

- a. Ahlaki Eleştiri
- b. Tarihsel Eleştiri
- c. Sosyolojik Eleştiri
- d. Toplumcu Gerçekçi Eleştiri
- e. Biyografik Eleştiri

2. Okura Dönük Eleştiri (Okur Merkezli Kuramlar Duygusal Etki Kuramı, Alımlama Estetiği ve Romantizmin Tesirinde Gelişen Eleştiriler)

- a. İzlenimci Eleştiri
- b. Alımlama Estetiği
- c. Feminist Eleştiri

3. Sanatçıya Dönük Eleştiri (Ekspresyonizm yani Dışa Vurumculuk ve Realizm Tesirinde Gelişen Eleştiriler)

- a. Psikoanalitik Eleştiri
- b. Arketipçi Eleştiri

B. İç Yaklaşımlı Eleştiriler

1. Esere Dönük Eleştiri (Yapısalcı Kuramlar Rus Biçimciliği, Fransız Biçimciliği, Yapısalcılık, Yapısal Dilbilim, Yapısalcılık Ötesi, Derrida ve Natüralizmin Tesirinde Gelişen Eleştiriler)

- a. Rus Biçimciliği
- b. Yeni Eleştiri
- c. Yapısal Eleştiri
- d. Göstergebilim
- e. Yapısökümcülük
- f. Postmodern Eleştiri
- g. Postkolonyal Eleştiri

Yapılan sınıflandırmadan hareket edildiğinde dış yaklaşımlı eleştiride toplum, okur ve sanatçı; iç yaklaşımlı eleştiride ise eserin merkezde yer aldığı görülür. Dış yaklaşımlı eleştiri genel olarak topluma dönük eleştiri, okura dönük eleştiri ve sanatçıya dönük eleştiri olarak üç; iç yaklaşımlı eleştiri ise esere dönük eleştiri olarak tek ana başlık hâlinde ifade edilir.

Edebiyatta eleştiri tarihine bakıldığında, en başlarda, eleştiri söz konusu olduğunda edebiyata dıştan ve ahlaki bakış açısıyla yaklaşıldığı görülür. Şu hâlde edebiyat tarihinde, edebiyat eleştirisinin dış yaklaşımlı eleştiriyile, topluma dönük eleştiriyile başladığı söylenebilir.

Topluma dönük eleştiri Platon'un *Devlet* ve özellikle Aristo'nun *Poetika*'sıyla belli bir forma ulaşır. Bu eleştiri türü, ter iki filozofla temellenen yansıtma yani mimesis kuramından doğar. Ayrıca topluma dönük eleştiride klasizm akımının da önemli tesirleri olur.

Mimesis, sanat ve edebiyatın ideaların birer yansıması olduğu fikri üzerine temellenen bir kuramdır. Yansıtma teorisi, ilk olarak Platon tarafından biçimlendirilir. Ancak bir edebiyat kuramı olarak mimesis, Platon'un düşüncelerinden doğmaz. Sanat ve edebiyatı gayri ahlaki bulan Platon yerine, sanat ve edebiyat değerli ve önemlidir diyen Aristo'nun fikirleri etrafında kümelenir.

Mimesisten ilk bahseden Platon'dur. Aynı zamanda Aristo'ya da dersler veren Platon, dünyadaki her şeyin, idealar dünyasındaki iyi ve kötü şeylerin birer mimesisi yani taklidi olduğunu savunur. Platon'a göre sanat ve edebiyat gayri ahlaki niteliklere sahiptir ve taklidin taklididir. Bu yüzden her ikisini gereksiz bulur. Ayrıca insanın duygusal tarafına hitap eden edebiyatın, dengeyi bozduğuna inanır. Berna Moran, Platon'un bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetler:

Platon'un son bir itirazı daha var edebiyata. Edebiyat bizim duygusal yanımıza seslenir. Coşkun duygularla davranan kişiler bizi çeker ve heyecanlandırır. Oysa dengeli insan, bilge kişi, aklını kullanarak duygularını dizginlemesini bilen kişidir.

Bir felaketle karşılaştığımızda acımızı belli etmemek için dişimizi sıkırız, çünkü erkek adama yaraşan budur. İşte bundan ötürü duygu yanımızı coşturan edebiyat kişiliğimizi bozar [1].

Aristo da Platon gibi sanat ve edebiyatta taklidin var olduğunu kabul eder. Ancak Platon'un tam zıddı bir noktadadır. Sanat ve edebiyatın taklit sayesinde tabiatı tamamladığını düşünür. Bir başka ifadeyle aslında birer taklit olmalarına rağmen sanat ve edebiyatın madde ve ruh dünyasına mana kattığını ifade eder. Bu yüzden her ikisini gerekli bulur.

Yansıtma kuramı, özellikle 18. Yüzyıl'dan sonra yetişen pek çok estetsiyen ya da teorisyenin ilgi odağı hâline gelir. H. Koch, Hegel, Lucas ve Shelling gibi estetsiyen ya da teorisyenler mimesisin olumlu ve olumsuz yönlerinden hareketle birtakım yeni yaklaşımlar meydana getirirler.

Topluma dönük eleştirinin teorik olarak prototipi olan yansıtma kuramında önemli kavramlar arasında *mimesis*, *katarsis* ve *idea* bulunur. Mimesis kavramı, Platon ve Aristo'nun üzerinde önemle durdukları bir kavramdır. Her iki filozof, Yunancada taklit manasına gelen bu kavramla, tabiatı taklit eden sanat ve edebiyatı kast eder.

Yansıtma kuramının bir diğer önemli kavramı katarsistir. Katarsis, Yunancada arınma anlamına gelir. Platon ve Aristo bu kavramı trajedi ve komedinin izleyici üzerinde bıraktığı etki manasında kullanırlar. Katarsisle kötülüklerden arınan ruhun özgür ve tarafsızlığını ortaya koymaya çalışırlar. Ayrıca *astral* yani boyut değiştirme ile katarsis arasında bir bağ da kurarlar.

İdea kavramı, yansıtma kuramının üzerinde önemle durduğu bir başka kavramdır. Her şeyden önce bir tür episteme olan *idea*, Yunancada *fikir* sözcüğüne karşılık gelir. Bu kavram ilk olarak Platon tarafından kullanılır. Daha sonra Aristo felsefesinin de önemli bir izleğine dönüşen idea, gerçek bilginin idealar dünyasındaki formu olarak algılanır. Daha geniş bir çerçeveden ele alındığında ideanın her şeyi, o şey yapan bir form olduğu görülebilir. Yani idea için duyular dünyasındaki somut varlıkların özüdür, denilebilir.

Topluma dönük eleştirinin ilk sırasında *ahlaki eleştiri* yer alır. Ancak ahlaki eleştiri, Berna Moran'da üzerinde çok fazla durulur, fakat sınıflandırmaya dâhil edilmez. İncelememizde bir edebiyat kuramından doğmamasına rağmen ahlaki eleştirinin, tüm eleştiri kuramlarının oluşmasında önemli payı olduğu gerçeğiyle karşılaşılır. Bu yüzden ahlaki eleştiri, bir tür kuramlar öncesi bir eleştiri olarak kabul edilir ve sınıflandırmaya alınır.

Platon'un sanat ve edebiyatla ilgili görüşlerinden hareketle ortaya çıkan ahlak anlayışı, bir tür ahlaki edebiyat eleştirisini de tetikler. Platon'un insan ve toplum hayatının düzenlenmesi hususundaki kıstası akla ve mantığa uygunluktur. Platon komedi ve trajedi dolayısıyla edebiyatın akla ve mantığa uygunluğunu sorgular. Edebiyatın insan ve toplum hayatını ahlaktan ve gerçeklikten uzaklaştırdığını belirtir. Bu durum dolayısıyla şairleri suçlu bulur. Platon'a göre şairler, komedi ve trajedi vasıtasıyla sahteyi gerçek, yanlış ise doğru olarak sunan kişilerdir. Şairler, yazdıkları trajedi ve komedilerle toplumda gayri ahlaki davranışların sergilenmesine zemin hazırlar. Ayrıca şairlerin ruh dünyalarından çıkan komedi veya trajediyi seyredenler idealar dünyasından uzaklaşırlar.

Platon, gayri ahlaki edebiyatın yanlış ve gereksiz olduğunu ifade eder. Ancak edebiyatın varlığını nasıl sürdürmesi gerektiği meselesinin üzerinde durur. Platon, doğru ve gerekli edebiyatın idealar dünyasındaki gerçekleri, mimesiste algılanan şeylere dönüştürdüğü müddetçe varlığını devam ettirebileceğini düşünür. Platon'dan sonra Aristo, ahlaki eleştiride trajedi ve komedinin önemli, gerekli ve olumlu bir dayanak olduğu fikrini ifade eder.

Topluma dönük eleştirinin ikinci sırasında yer alan *tarihsel eleştiri*, bir yapıtı doğru anlama ve geçerli yargılama noktasında eserin yazıldığı dönemle ilişki kuran bir eleştiri yaklaşımıdır. Bu eleştiri türünde, öncelikle eserin ortaya çıktığı dönemin inanç özellikleri, gelenek ve görenekleri, sanat yaklaşımları, moda anlayışları, sosyo-ekonomik, kültürel, askeri ve siyasi yapıları gibi özellikleri hakkında geniş bir bilgi elde edilir. Çünkü tarihsel eleştiriye göre sanatçı bir insandır ve tabii olarak yaşadığı dönemin koşullarından etkilenir. Bu yüzden eser ve sanatçı hakkında birtakım çıkarımlarda bulunmak isteyen eleştirmen, tarihsel tüm bileşenleri göz önünde bulundurmalıdır.

Tarihsel eleştiride, tarihi bileşenlerin yanında sanatçının hayat hikâyesi de önem arz eder. Eser, sanatçının biyografisinden hareketle daha anlaşılır hâle getirilmeye çalışılır.

Tarihsel eleştiri, sadece geçmişe duyulan ilgi dolayısıyla birtakım eleştirilerle karşılaşır. İlk olarak tarihsel eleştirinin sadece eserin ve sanatçının geçmişine yönelmesi eleştirilir. Metnin dışından hareket eden tarihsel eleştirinin, yapıtın özüne inme noktasında birtakım problemler ihtiva ettiği belirtilir.

Tarihsel eleştiriye yöneltilen ikinci eleştiri, bu eleştiri metodunun ayrıntıya olan düşkünlüğü meselesidir. Ayrıntı dolayısıyla yapıtın sanatsal değerinin göz ardı edildiği vurgulanır.

19. Yüzyıl'da Gustave Lanson'la başlayan tarihsel eleştiri yöntemi, daha sonra Victor Cousin, François Guizot ve Abel Villemain gibi eleştirmenler tarafından geliştirilerek sürdürülür. Türk Edebiyatı'nda akademi kökenli bilim insanlarından Fuat Köprülü, Kenan Akyüz ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın çalışmalarında tarihsel eleştirinin yer aldığı görülür.

Topluma dönük eleştirinin üçüncü yöntemini *sosyolojik eleştiri* meydana getirir. Sosyolojik eleştirinin temelleri 18. Yüzyıl'da J. J. Rousseau ve Mme de Stael'in edebiyatta değişim ve ilerleme kavramlarıyla atılır. Her iki düşün insanının fikirleri, 19. Yüzyıl'da Hippolyte Taine tarafından sosyoloji bilimiyle birleştirilir.

Sosyolojik eleştirinin kurucusu olan Taine, her toplumun kendine ait bir edebiyatının bulunduğunu belirtir ve bu düşüncesini sosyolojik eleştirinin temeline yerleştirir. Bir sosyolog olarak Taine, edebiyat eserini *ırk*, *mekân* ve *zaman* bağlamında inceler. Taine'de ırk bir ulusun kültürünü ve bakış açısını; mekân, bir ulusun üzerinde yaşadığı coğrafyayı; zaman ise eserin yazıldığı dönemi ifade eder. Taine'in sosyolojik eleştiriyle ilgili olarak öne sürdüğü fikirleri, sonraki yıllarda tarihsel eleştirinin de önemli başucu kaynakları arasına girer.

Türk Edebiyatı'nda sosyolojik eleştiri, Millî Edebiyat Dönemi'nde Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Yusuf Akçura ve Necip Türkçü tarafından oluşturulur. Bu eleştiri türü, Türkçülük ve daha sonra kurulacak olan Cumhuriyet'in ilke ve inkılâplarının belirlenmesi noktasında sıklıkla kullanılır.

Topluma dönük eleştirinin bir diğer teorisi *toplumcu gerçekçi eleştiridir*. Toplumcu gerçekçi yazarların fikirlerinden hareketle ortaya çıkan bu tür eleştiride toplum ve toplumsal olaylar merkeze alınır. Toplumcu Gerçekçi eleştiri, sanat eserlerini ekonomik altyapı ve sınıfsal farklılıklar noktasında ele alır. Bu eleştiriye göre, bir edebiyat ürünü toplumun yükselişini ortaya koymalıdır. Eseri toplumsal bir çerçeveden ele alan bu eleştiride ahlaki, tarihsel ve sosyolojik eleştiride olduğu gibi yapıtın sanat yönü ve estetik güzelliği pek fazla dikkate alınmaz. Yani bu edebiyat eleştirisinde

edebiyat eserinin içeriğinin eleştirisinin yapıldığı görülür. Bu hususta Moran, toplumcu gerçekçi eleştiri ile ideolojik bakışın birlikte ele alınması gerektiğini belirtir.

Eageleton'un deyişiyile eleştirinin işlevi metnin tamamlanmamışlığı içine yerleşerek metni teorize etmek, metnin kimliğinin asıl ilkesini meydana getiren bu söylenmemişler'in ideolojik gerekliliğini açıklamaktır [2].

Lukacs ve Fisher toplumcu gerçekçi eleştirinin en önemli temsilcileri arasında yer alır. Ancak her iki düşün insanının eleştiri anlayışları arasında birtakım farklılıklar bulunur. Lukacs, bir sanat eserinin değerli sayılabilmesi için *topluma faydalı olmak* şartını koyar:

Estetiğin ayrı ayrı sanatlar ve türler içerisinde ayrımlaşması, daha iyi bir deyişle bu sanatlar ve türler içerisinde estetiğin sentezi, yalnızca bu özne-nesne ilişkisinin diyalektiğini çıkış noktası olarak alabilir: Bir sanat (bir tür) ancak insan türünün topluma ve dolayısıyla doğa ile metabolizma ilişkisine karşı aldığı belli bir tutumun sürekli ya da önemli ölçüde tipik bir karakter taşıması, böyle bir karaktere ulaşması halinde sanat (tür) olarak gelişebilir ve bu nitelikte varlığını koruyabilir [3].

Fischer ise toplumcu ya da ideolojik yönleri bulunmayan eserlerin de değerli yönlerinin olabileceğini belirtir. Yani Lukacs'ın aksine, sanatın ideolojiye bağlanması zorunluluğunu dikkate almaz.

Toplumcu gerçekçi eleştiri, Türk Edebiyatı'nda çoğunlukla toplumcu gerçekçi sanatçılar tarafından benimsenir ve bu sanatçılar tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılır. Nazım Hikmet, Ahmet Oktay, Sabahattin Eyüboğlu ve Attilâ İlhan Toplumcu Gerçekçi eleştiriye benimseyip kullanan başlıca sanatçılar olarak öne çıkarlar.

Topluma dönük eleştiride son olarak *biyografik eleştiri*ye ele almak gerekir. Biyografik eleştiride, sanatçının hayat hikâyesinden yola çıkılarak sanatçı ve eser arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılır. Bu yüzden bu eleştiri türünde, sanatçının hayat hikâyesi ayrıntılı olarak incelenip araştırılır. Ayrıca bazı durumlarda sadece sanatçının biyografisiyle yetinilmediği de görülür. Kapsamın genişletilmesi amacıyla tarihsel, sosyolojik, psikanalitik ve arketipçi gibi eleştirilerden de yararlanır. Eserin dış dünyasına odaklanan biyografik eleştiride de yapıtın sanat değeri ikinci planda kalır. Ayrıca biyografik eleştiriye yer yer eleştirenin sübjektif tutumları da yansiyabilir. Bu durumu Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Yahya Kemal Beyatlı'nın şairlik gücünü ele aldığı aşağıdaki metin örneklendirebilir:

Hiç bir şairimiz onun kadar kendi kendisini tekrardan çekinmemiş, her manzumesinin ayrı bir güzellik âlemi olmasında ısrar etmemiştir. Bunun içindir ki, onun şiirlerinden bahsetmek çok güçtür. Yahya Kemal dilin mükemmeliyet imkânlarını en son haddine kadar yoklamış, tartmış ve bulmuş olan adamdır. Baki ve Nefi'den sonra Türkçenin hâkim şairi odur. Bu hükümde bir mübalâğa bulmak isteyenler Ses'i, Deniz'i ve Açık Deniz'i tekrar okusunlar. Bilhassa son ikisinde insan sesi adeta okyanusların uğultusuyla yarış eder gibidir. Ve şüphesiz ki, melankolisini ve ıstırabını bu kadar geniş çığlıklarla haykıran bir adamı anlatmak için dev kelimesinden başka sıfat bulunamaz. Yahya Kemal güzeli, uçucu hayallerde arayan şairlerden değildir [4].

Biyografik eleştiri, diğer ülkelerde olduğu gibi Türk Edebiyatı'nda da genel olarak başta Ahmet Hamdi Tanpınar ve Mehmet Kaplan olmak üzere akademik çevrede ortaya konulur. Mehmet Kaplan'ın, *Tevfik Fikret (Devir-Şahsiyet-Eser)* isimli eseri biyografik eleştirinin Türk Edebiyatı'ndaki öncül örnekleri arasında yer alır.

Birol Emil, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Bilge Ercilasun ve Abdullah Uçman gibi akademisyenler de biyografik eleştiri modelini örnekleyen eserler ortaya koyarlar.

Edebiyat eserine dış öğelerden hareketle yaklaşan *okur merkezli eleştiri*, incelememizdeki ikinci ana başlığı oluşturur. Okura dönük eleştirinin temelinde *duygusal etki* ve *alımlama estetiği* kuramları yer alır. Romantizm akımı ise bu eleştiri anlayışının inşası aşamasında, ilham kaynağı olma görevini yerine getirir.

Duygusal etki kuramı, sanat eserinin işlevi üzerine yoğunlaşan bir edebiyat teorisidir. Bu kurama göre her sanat eseri, okuru üst düzey bir oluşuma hazırlamalı; okura haz ve zevk vermelidir. Ayrıca yapıt, okuru hayal âlemine götürmeli ve okura duygusal bir arınma yaşatmalıdır. Eser, okur üzerinde arınma, zevk, haz ve estetik bir yaşantı uyandırabildiği ölçüde işlevini yerine getirmiş olur.

Duygusal etki kuramının kurucusu A. Richards'tır. Richards, okuyucunun bakış açısının eserin haz ve zevk verme mekanizmalarını harekete geçirdiğini düşünür. Bu yüzden sanat eserinin fayda işlevini reddeder. Yapıtın, sadece duygulandırma işlevinin var olduğunu kabul eder. Ayrıca Richards'ın düşünceleri sayesinde eser merkezli *yeni eleştiri* anlayışının da ortaya çıktığı görülür.

Okura dönük eleştirinin köklerinde yer alan diğer edebiyat kuramı *alımlama estetiği*dir. Alımlama estetiği teorisi, duygusal etki kuramı gibi doğrudan doğruya okuyucuya yönelen bir teoridir. Bu kurama göre önemli olan okuyucunun sanat eserini kavrayışı ve alımlayışıdır. Alımlamada, esas olan okurun eserden çıkardığı anlamdır. Wolfgang Iser, Hans-Robert Jauss ve Stanley Fish alımlama estetiğinin önemli teorisyenleri olarak dikkatleri çekerler.

Okur merkezli eleştirinin ilk eleştiri yöntemini *izlenimci eleştiri* oluşturur. İzlenimci eleştiri, akılcılığın sosyal bilimlere uygulanabilirliğine tepki olarak 19. Yüzyıl'da ortaya çıkar. Empresyonizm ve rölativizm biçiminde de ifade edilen izlenimciliğin temelinde görecelik ve izafilik kavramları bulunur. Anatole France'nin öncülü olduğu bu eleştiri metodunda, «*Nesnel sanat ve dolayısıyla nesnel eleştiri olmaz*», fikri esası oluşturur. Bu yüzden izlenimci eleştiride, eserin niteliği ve yapısı üzerinde pek fazla durulmaz. Bunun yerine eserin eleştiren üzerindeki etkisi ön plana çıkarılır.

Bu eleştiri türü, Türkiye'de Modern Türk Edebiyatı'nın başlangıç döneminde Namık Kemal'den itibaren pek çok eleştirmenin başvuru kaynağı olur. Attilâ İlhan, *Gerçeğin Savaşı*'nda izlenimlerinden hareketle birtakım eleştiriler yapar. Aşağıdaki metinde İlhan, Cahit Külebi'yi göreceli ve izafî bir bakış açısıyla değerlendirerek izlenimci eleştiriye örnekler:

Başka bir kitaba geçecek, belki üzerinde bile durmayacaktık. Fakat yavaş yavaş, bu şiir bir şahesermiş gibi davranıldığını; büyük şiirden sayıldığını gördük. Bunun üzerine, işin önem kazandığını düşünerek, bir kalem üstünde duralım, dedik [5].

Empresyonizmden sonra okura dönük eleştiri türünün ikinci yöntemi *alımlama estetiği*dir. Alımlama estetiği, 1960'lı yıllarda edebiyat alanında ortaya çıkan değişim ve dönüşüm neticesinde ilk olarak Almanya'da ortaya çıkar. Başta Hans Robert Januss, Wolfgang Iser ve Roman Ingarden olmak üzere önde gelen Alman eleştirmenler, edebiyatın klasik kanonlarını sorgulamaya başlarlar. Böylelikle edebiyatta biçimciliğe de meydan okumuş olurlar. Söz konusu yazarlar, okurun edebiyat eserine doğrudan katılımına salık verirler. Okuru edilgenlikten çıkmaya, sanat eserini çözümlemeye ve yapıtta karanlıkta kalmış yönler üzerinden çıkarımlar yapmaya davet ederler.

Alımlama estetiği, her şeyden önce edebiyat ürünlerinde sosyal ve tarihi yönler bulunduğunu kabul eder. Edebiyat eserlerinin zamanla okurdan okura değişim ve dönüşüme tabi tutulduğunu belirtirler. Bu yüzden alımlama estetiğinde edebiyat eserlerinin, okuyucunun fikri altyapısının oluşmasında etkili olan dönemin koşullarına göre değerlendirilmesi fikri benimsenir.

Alımlama estetiği üzerine çalışmaları bulunan Umberto Eco, *açık yapıt* terimiyle bu duruma açıklık getirmeye çalışır. Eco, her edebiyat eserinin sanatçı tarafından bir kez yazılmayacağı ve eleştirmen tarafından ise bir kez açıklanamayacağını düşünür. Çünkü her edebi eseri gerek yazıldığı dönemde, gerekse sonraki yıllarda yeni ve farklı okuyucular okur. Eco, yapıtın okuyucu tarafından her okunuşunda okuyanın bakış açısı ve dönemin özelliklerine göre yeniden şekillendiğini düşünür. Umberto Eco, böylelikle okuduğu eseri kendi muhayyilesinde tekrar tekrar şekillendiren okuyucunun bir bakıma okuyucu-yazara dönüştüğünü belirtir. Eco, dönüşen okuyucuyu da *alımlayıcı* olarak adlandırır.

Umberto Eco'nun ortaya koyduğu fikirlerden hareketle alımlayıcının, eserin içinden örtük bağıntılar bulmaya çalışan bir eleştiren olduğu söylenebilir. Umberto Eco, ayrıca *palimpsest* ile alımlama arasında görülen bir ilişkinin varlığından da söz eder. Eco, aşağıdaki metinde palimpsest ve alımlama arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade eder:

Ve elbette Rushdie'nin ısrarla belirttiği gibi, bütün bu yeniden yaratımsal okumalar, teolojik adı verilen Hint filmlerinde sık sık Hindu tanrıları canlandıran rollerde oynayan, bir Hintli Müslümanın, Cibril Farişta'nın rüyaları olarak verilmektedir, ancak belki de tekanlamlılığa alışkın okurlar açısından onca açık değildir bu nokta. Bir başka deyişle, farklı okumanın kaynağı tıpkı Pynchon'un olaylarının kaynağı gibi, paranoyadır. Aslında rüyaların kullanımı, Rushdie'nin savunusunun bir parçasıdır, ancak kişisel olarak ve salt yazınsal düzlemde, bunların neredeyse talihsiz bölümler olduğunu düşünüyor ve onları kurmaca gerçekler olarak okumayı yeğliyorum. Neden infilak

eden uçaktan düşen ve hayatta kalan Cibril zamanda da yolculuk etmesin? Sonuçta, yoldaşı Saladin uzayan boynuzları ve kuyruğuyla şeytana dönüşür ve sonra aniden iyileşir. Bunlar da okumalardır, bir bakıma alegorik, ama aynı zamanda psikolojik, palimpsest dinsel okumalardır [6].

Berna Moran ise açık eser ve alımlama kavramlarıyla yorumbilim (hermeutics) kavramını bir arada düşünür:

Duygusal etki kuramını incelerken söz konusu etkinin arınma, zevk, heyecan ve estetik yaşantı gibi psikolojik alanda etkiler olduğunu görmüştük. Sanatın işlevi bu etkileri uyandırmaktı ve sanatı tanımlamak için sanatın özü olarak ileri sürülüyordu. Alımlama kuramı ise sanatın tanımıyla uğraşmaz, anlam sorununa eğilir. Esere anlamı yazar mı yükler, eserdeki sözcükler mi üretir, yoksa okur mu verir? Bu bir duygu sorunu değildir, düşünsel ve bilgisel bir sorundur ve bundan ötürü alımlama kuramı yorumbilim (hermeutics) bağlamında öne sürülmüş bir kuramdır [7].

Alımlama eleştirisinde, öncelikle edebi eserin iki niteliği üzerinde durulur. Eserin okuyucuya yönelmesi birinci, okuyucuyu yönlendirmesi ise ikinci önemli niteliği meydana getirir. Bu yüzden alımlamada, sanatçı tarafından boş bırakılan metindeki alanların okuyucu tarafından doldurulması yani okuyucunun okuduğu metnin bir parçası ve üreticisi hâline gelmesi beklenir.

Türk Edebiyatı'nda alımlama, son yıllarda postmodernizmin de tesiriyle üzerinde önemle durulan bir eleştiri türü hâline gelir.

Okura dönük eleştirinin üçüncü yöntemi olan *Feminist eleştiri* de 1960'lı yıllarda ortaya çıkar. Toplumcu gerçekçi feminizm, psikanalitik feminizm, radikal feminizm ve postyapısalcı feminizm biçiminde türleri bulunan feminizm, her şeyden önce bir toplumsal hareketin adıdır. Dünyada ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan feminist hareket, kısa sürede dünya kamuoyunda kadınların toplumsal ve siyasal savaşımı olarak kabul görür.

Feminist eleştiri kadınların toplumsal ve siyasal savaşımını edebiyatta özgül örneklerle ortaya koymaya çalışır. Özgül örnek noktasında ise toplumcu gerçekçi eleştiriden yararlanır feminist eleştiri. Mesela Simone de Beauvoir'in toplumcu gerçekçi eleştirileri, feminist eleştirinin gelişim döneminde etkili olur.

Toplumsal bir başkaldırı olan feminist eleştiri, bu yönüyle sadece bir eleştiri teorisi olmaktan öte sosyal, felsefik ve ideolojik bir hesaplaşma argümanıdır. Çünkü feminist eleştiride kadın-erkek eşitliği ve cinsiyet meselesi filolojik ve ideolojik söylemin temel izleğini oluşturur.

Feminist eleştiri, günümüzde postmodern bir çizgide postfeminist eleştiri olarak da varlığını sürdürür.

Türk Edebiyatı'nda feminist eleştiri, çoğunlukla toplumcu gerçekçi sanatçıların şiir, öykü, roman ve denemelerine yansıtıkları feminist manifestolarla var olur. Sanatçılar yazdıkları eserlerle, feminist eleştiriyi biçimlendirmeye çalışırlar. Lale Müldür, "shakespeare & co" isimli şiirinde bu durumu modernite ve feminizm ikilemi üzerinden örneklendirir:

shakespeare & co

...

*kendine bir romeo çiz banliyöler jülyet'i
beyaz blucinli meşin ceketli kremaçilek yürekli
ardında kan izi bırakmayan
bir romeo çiz... [8].*

Edebiyat eserine dış unsurlardan hareketle yaklaşan bir diğer eleştiri teorisi, *sanatçıya dönük eleştiridir*. Psikanalitik ve arketipçi eleştiriler şeklinde iki alt yöntemi bulunan bu eleştiri kuramında sanatçının psikolojisi odak noktasını teşkil eder. Bunun yanında sanatçıya dönük eleştiride ekspresyonizm yani dışa vurumculuk, pozitivizm, realizm ve natüralizm de etkili olur.

Ekspresyonizm, 20. Yüzyıl'da ortaya çıkan ve sanatçının iç gerçekliğini ön plana alan bir sanat akımıdır. Temelde Nietzsche ve Freud'un fikirlerinden ilham alan bu sanat akımı, ilk olarak Almanya'da ortaya çıkar. Pozitivizm, realizm, natüralizm ve empresyonizme bir tepki olan ekspresyonizm antipozitivist, antirealist ve antinatüralist bir çizgide ilerler. Bir başka ifadeyle ekspresyonizm, idealist gerçekçiliğe bir karşı duruştur. Ekspresyonizmin temel amacı, sanatçının ben'ini renk, çizgi, kütle ve düzlem yoluyla dışa aktarmaktır. Bu amacına ulaşabilmek için de edebiyat kanonları ve ideal formları bozma ve yıkma eğilimi gösterir.

Ekspresyonist eleştirinin başlıca temsilcileri Franz Kafka, Georg Traki, Ernst Stadler, Gottfred Benn, H. Mann, Alfred Döblin, T.S. Eliot, James Joyce, Hugo Ball ve August Stramm'dır. Türk Edebiyatı'nda ise Ahmet Hamdi Tanpınar ve Oğuz Atay ekspresyonist eleştiriyi yazdıkları eserlerle ortaya koymaya çalışırlar.

Ekspresyonist eleştirinin ilk metodu *psikanalitik eleştiridir*. Freud'un 20. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde başlattığı psikanalitik çalışmaları, psikanalitik eleştiriyi ortaya çıkarır. Psikanalitik eleştiri, Freud'un hayal dünyası ve olgu yaratma eylemi arasında kurduğu nevroitik ilişkiden hareket eder ve sanatçı ile eser arasındaki gizli sırları açığa çıkarmaya çalışır. Psikanalitik eleştiri, sanatçı ile eserin kahramanları arasında ilişki de kurar. Nitekim bu eleştiri türünde kahramanlardan hareketle eser ve sanatçı arasındaki kaotik bağın çözülebileceği inancı hâkimdir.

Psikanalitik yöntemin kurucusu Freud, psikanalitik eleştiri yönteminin ilk örneğini Dostoyevski'nin eserlerini inceleyerek ortaya koyar. Freud, yazarın yazarlık ediniminde bebeklik ve çocukluk döneminin etkili olduğunu düşünür. Daha sonra Genette, Mallarme'in; Mouron ise Victor Hugo, Racine ve Moliere'in eserlerini bu eleştiri yöntemiyle değerlendirirler.

Türk Edebiyatı'nda Mehmet Kaplan ve Ahmet Hamdi Tanpınar psikanalitik eleştiriyi kullanan araştırmacılar olarak dikkati çekerler. Mehmet Kaplan'ın, aşağıdaki metinde, Tevfik Fikret'in *Mai Deniz* şiiri eleştirisinde deniz ve anne arasında psikanalitik bir bağlantı kurduğu görülebilir:

Fikret'in en güzel tabiat şiirlerinden biri 'Mai Deniz'dir. Şair burada tabiatı sadece gözle seyretmez. Deniz onun derin duygularına bağlı bir varlık haline gelir. Bu şiir 1899'da yani şairin huzursuzluğunun ve kötümserliğinin doruk noktasında yazılmıştır. Geceleyin uyuyamayan, perişan hayaller içinde ne yapacağını bilemeyen, adeta insan olduğundan utanan şair, sabah vakti 'bir çocuk ruhu kadar münevver, lekesiz, uyuyan mai denizi' seyrederken, onun kendisine acıdığını zanneder ve denizden çok özlediği şeyi 'saffet ve masumiyet'i bulur. Şuur-altı psikolojisine göre anneyi temsil eden deniz, şairin ıstıraplarına katılan ve onu teselli eden bir varlık olarak gözükür [9].

Diğer ekspresyonist eleştiri yöntemi olan *arketipçi eleştiri*, Jung'un *analitik psikolojisi* çerçevesinde 20. Yüzyıl'da gelişim gösterir. İsmi ilk örnek veya ana örnek manasına gelen arketipten alan bu edebiyat eleştirisinde amaç; evrensel manada mit, imge, simge, kişi, durum veya olayları ortaya çıkarmak ve irdelemektir. Bir tür edebiyat antropolojisi olarak da kabul edilebilecek olan arketipçi eleştiri, edebiyat ile mit, ayin, büyü ve masal arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşır. Böylece bir nevi içgüdüye benzer biçimde geçmişten bugüne, insandan insana aktarılan kolektif bilinçaltının derinliklerine inilmek hedeflenir. Ayrıca arketipçi eleştiren Northrop Frye, okur ve eser arasında bırakılacak mesafe sayesinde arketipin daha anlaşılır olabileceğini belirtir. Aşağıdaki metinde Frye, *Madonna* ve *Hamlet* örneklerinden hareketle bu fikrini ortaya koyar:

Bir resme bakarken, ona yakın durabilir, fırçanın yaptıklarını ve spatulanın hareketlerini analiz edebiliriz. Edebiyatta bu yaklaşım olarak yeni eleştirinin retorik analizine karşılık gelir. Biraz geri çekilip baktığımızda, tasarım daha açık bir görünüme kavuşur ve bu durumda daha çok temsil edilen içeriği inceleriz: Bu mesafe, örneğin, bize kendimizi resim okur gibi hissettiren realist Hollanda resimleri için ideal mesafedir. Ne kadar geride durursak, düzenleyici desenin o denli bilincine varırız.

Uzak bir mesafeden, diyelim Madonna'ya bakıyoruz; Madonna'nın, merkezindeki cazibeye zıt bir noktadan yönelen geniş bir mavilik halindeki arke-tipinden başka bir şey göremeyiz. Edebiyat eleştirisinde de şiirin arketipik düzenlenişini görebilmek için ondan 'geride' durmamız gerekir... Hamlet'in beşinci perdesinin başından "geride" durursak, sahnede bir mezarın açıldığını, kahramanın, düşmanın ve kadın kahramanın mezara indiğini ve bunu takiben yukarıdaki dünyada ölümcül bir mücadele başladığını görürüz [10].

Arketipçi eleştirinin doğuşunda Jung'un düşüncelerinin yanı sıra antropolog George Frazer'in *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (Altın Dal: Büyü ve Din Üzerine Bir İnceleme) adlı kitabındaki fikirleri de etkili olur. Amy Maud Bodkin, Northrop Frye ve Joseph Campbell bu eleştiri teorisinin başat eleştirmenleri olarak dikkatleri çekerler. Türk Edebiyatı'nda Mehmet Kaplan ve Berna Moran gibi akademisyenlerin, arketipçi eleştirinin imkânlarından yararlandıkları görülür.

Sonuç

Sonuç olarak dıştan yaklaşımlı edebiyat eleştirileri topluma, esere ve okura dönük eleştiri biçiminde üç ana eksen etrafında gelişim gösterirler. Ahlaki eleştiri, tarihsel eleştiri, sosyolojik eleştiri, toplumcu gerçekçi eleştiri ve biyografik eleştiri olarak beş tür yöntemle temsil edilen topluma dönük eleştiride yansıtma kuramı ve klasizm akımının önemli tesirleri görülür. İzlenimci eleştiri, alımlama estetiği ve feminist eleştiri şeklinde üç metotla ifadesini bulan okura dönük eleştiride ise duygusal etki ve alımlama estetiği kuramları ile romantizm etkili olur. Psikanalitik eleştiri ve arketipçi eleştiri biçiminde iki yöntemle ortaya konulan sanatçıya dönük eleştiride ise ekspresyonizmle realizm temel yönlendiricilerdir.

Dış yaklaşımlı eleştiri kuramları Platon ve Aristo'dan itibaren edebiyat eserinin anlaşılması, kavranması, yorumlanması ve değerlendirilmesi noktasında öncül rol oynar. 20. Yüzyıl'a gelinceye kadar edebiyat eserleri, çoğunlukla dış yaklaşımlı kuramlarla incelenir. Esere dıştan yaklaşan eleştirilerde, yapının sanat ve estetik değeri yerine büyük ölçüde içeriğin eleştirisinin yapıldığı görülür.

Kaynakça

1. Moran B. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri [Metin]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – S.26
2. Moran B. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri [Metin]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – S.69
3. Lukacs G. Estetik I [Metin] / çev. A. Cemal. – İstanbul: Payel Yayınları, 2006. – 194 s.
4. Tanpınar A. H. Edebiyat Üzerine Makaleler [Metin]. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977. – 299 s.
5. İlhan A. Gerçekçilik Savaşı [Metin]. – İstanbul: Bilgi Yayınları, 2000. – 198 s.
6. Eco U. Yorum Aşırı Yorum [Metin] / çev. K. Atakay. – İstanbul: Can Yayınları, 2003. – 147 s.
7. Moran B. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri [Metin]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – 240 s.
8. Müldür L. Apokalips. Amonyak:Toplu Şiirler II (1990-2012) [Metin]. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014. – S.28
9. Kaplan M. Tevfik Fikret [Metin]. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986. – S. 20
10. Frye N. Eleştirinin Anatomisi [Metin] / çev. J. Eradam. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015. – 170 s.

References

1. Moran B. Edebiyat kuramları ve eleştiri [Literary theories and criticism]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – P. 26 (in Turkish)
2. Moran B. Edebiyat kuramları ve eleştiri [Literary theories and criticism]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – P. 69 (in Turkish)
3. Lukács G. Estetik I [Aesthetics I] / transl. A. Cemal. – İstanbul: Payel Yayınları, 2006. – 194 p. (in Turkish)
4. Tanpınar A.H. Edebiyat üzerine makaleler [Essays on literature]. – İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977. – 299 p. (in Turkish)
5. İlhan A. Gerçekçilik savaşı [The struggle of realism]. – İstanbul: Bilgi Yayınları, 2000. – 198 p. (in Turkish)
6. Eco U. Yorum aşırı yorum [Interpretation and overinterpretation] / transl. K. Atakay. – İstanbul: Can Yayınları, 2003. – 147 p. (in Turkish)
7. Moran B. Edebiyat kuramları ve eleştiri [Literary theories and criticism]. – İstanbul: İletişim Yayınları, 2018. – 240 p. (in Turkish)
8. Müldür L. Apokalips. Amonyak: toplu şiirler II (1990–2012) [Apocalypse. Ammonia: collected poems II]. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014. – P. 28 (in Turkish)
9. Kaplan M. Tevfik Fikret [Tevfik Fikret]. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1986. – P. 20 (in Turkish)
10. Frye N. Eleştirinin anatomisi [Anatomy of criticism] / transl. J. Eradam. – İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015. – 170 p. (in Turkish)

Ü. Büyük

Republic of Türkiye-Denizli Provincial Directorate of National Education,
20030, Türkiye-Denizli, Mehmet Akif Ersoy, 29 Ekim Blv. No:174/1
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

EXTERNAL APPROACHES TO LITERARY CRITICISM: METHOD, CONCEPT, AND THE CRITIC

Abstract. Literary criticism, starting from Plato and Aristotle, has been expressed using different methods, concepts, and critics up to the present day. Approaches to literary works from the outside and inside are effective in the difference between methods, concepts, and critics. Taking the element examined with an external or internal approach plays a decisive role in this difference. While the external approach criticism is directed towards society, the reader, and the artist, the internal approach criticism is directed towards the work itself. These differences in approach draw the critics who examine, interpret, and evaluate the literary work into a different sphere. External approach criticism theories emerge through these different spheres. The content of the literary work is criticized through the external approach in criticism. In this type of criticism, the aesthetic and artistic value of the work are examined in the second plan. However, Plato and Aristotle, along with the external approach criticism, are the dominant names in the understanding, grasping, interpretation, and evaluation of literature and thus the literary work. Up until the 20th Century, literary works were mostly handled with external approach theories. In criticisms trying to evaluate the work from the outside, the artistic and aesthetic value of the literary work is not given much consideration, and it is seen that the content is largely criticized. When general classifications are taken as a basis, society, the reader, and the artist are at the focus in external approach criticism, while the work is at the focus in internal approach criticism. External approach criticism is mostly expressed under three main headings: criticism directed towards society, criticism directed towards the reader, and criticism directed towards the artist; internal approach criticism is expressed under a single main heading as criticism directed towards the work.

Keywords: external and internal criticism, critic, aesthetics, content, concept, method.

Ü. Büyük

Түркия-Денізлі облысының Ұлттық білім беру дирекциясы,
20030, Түркия, Денізлі, Мехмет Акиф Ерсой, 29 Қазан бульвары, 174/1
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

СЫРТҚЫ БАҒЫТТАҒЫ ӘДЕБИ СЫН: ӘДІС, ҰҒЫМ ЖӘНЕ СЫНШЫ

Аңдатпа. Әдебиет сыны Платон мен Аристотельден бастап бүгінге дейін әртүрлі әдістермен, ұғымдармен және сыншылармен өрнектелуге тырысады. Әдеби шығармаға сырттан және іштен жасалған көзқарастар әдістер, ұғымдар мен сыншылар арасындағы айырмашылыққа әсер етеді. Осы пайда болған айырмашылықта зерттелетін элементті сыртқы немесе ішкі көзқараспен қарастыру шешуші рөл атқарады. Сыртқы көзқарастағы сын қоғамға, оқырманға және суретшіге бағытталған болса, ішкі көзқарастағы сын шығарманың өзіне бағытталған. Мұндай көзқарас айырмашылықтары әдеби шығарманы зерттейтін, түсіндіретін және бағалайтын сыншыларды басқа деңгейге көтереді. Сыртқы көзқарастағы сын теориялары осы әртүрлі деңгейлер арқылы пайда болады. Сынның сыртқы көзқарасы арқылы әдеби шығарманың мазмұны сыналады. Мұндай сында шығарманың эстетикалық және көркемдік құндылығы екінші планда қарастырылады. Дегенмен, сыртқы көзқарастағы сында Платон мен Аристотельмен қатар әдебиеттің, демек, әдеби шығарманың түсінілуінің, қабылдануының, түсіндірілуінің және бағалануының басты тұлғалары болып табылады. XX ғасырға дейін әдеби шығармалар көбінесе сыртқы көзқарастағы теориялармен қарастырылды. Шығарманы сырттан бағалауға тырысатын сындарда әдеби шығарманың көркемдік және эстетикалық құндылығына аса мән берілмейді және мазмұнының сындағы алынатыны көбірек байқалады. Жалпы жіктеулерге сүйенетін болсақ, сыртқы көзқарастағы сында қоғам, оқырман және суретші; ал ішкі көзқарастағы сында шығарма назарда болатыны анықталады. Сыртқы көзқарастағы сын көбінесе қоғамға бағытталған сын, оқырманға бағытталған сын және суретшіге бағытталған сын болып үш; ішкі көзқарастағы сын шығармаға бағытталған сын ретінде бір ғана негізгі тақырып түрінде өрнектеледі.

Тірек сөздер: сыртқы және ішкі сын, сыншы, эстетика, мазмұн, ұғым, әдіс.

Ü. Büyük

Дирекция национального образования провинции Денизли,
20030, Турция, г. Денизли, Мехмет Акиф Эрсой, Бульвар 29 Октября, 174/1
ORCID: 0000-0002-5416-6722
e-mail: unalbuyuk@gmail.com

ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА ВНЕШНЕГО НАПРАВЛЕНИЯ: МЕТОД, КОНЦЕПЦИЯ И КРИТИК

Аннотация. Литературная критика, начиная с Платона и Аристотеля, до наших дней выражалась с помощью различных методов, концепций и критиков. Внешний и внутренний подходы к литературному произведению влияют на различия между методами, концепциями и критиками. Решающую роль в этом различии играет рассмотрение исследуемого элемента с внешней или внутренней точки зрения. Если критика с внешним подходом ориентирована на общество, читателя и художника, то критика с внутренним подходом ориентирована на само произведение. Эти различия в подходах перемещают критиков, изучающих, интерпретирующих и оценивающих литературное произведение, в другую плоскость. Теории критики с внешним подходом возникают благодаря этим различным плоскостям. При внешнем подходе в критике осуществляется критика содержания литературного произведения. В этом типе критики эстетическая и художественная ценность произведения рассматриваются на втором плане. Тем не менее, Платон и Аристотель вместе с внешним подходом в критике являются доминирующими именами в понимании, осмыслении, интерпретации и оценке литературы и, следовательно, литературного произведения. Вплоть до XX века литературные произведения рассматривались в основном с помощью теорий внешнего подхода. В критических работах, пытающихся оценить произведение извне, художественная и эстетическая ценность литературного произведения не принимается во внимание, и в значительной степени наблюдается критика содержания. Исходя из общих классификаций, можно установить, что при внешнем подходе в центре внимания находятся общество, читатель и художник; при внутреннем подходе – произведение. Критика с внешним подходом обычно выражается в виде трех основных разделов: критика, ориентированная на общество, критика, ориентированная на читателя, и критика, ориентированная на художника; критика с внутренним подходом выражается в виде одного основного раздела – критики, ориентированной на произведение.

Ключевые слова: внешняя и внутренняя критика, критик, эстетика, содержание, концепция, метод.

Information about the author

Büyük Ünal – Republic of Türkiye-Denizli Provincial Directorate of National Education, Türkiye-Denizli, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>, e-mail: unalbuyuk@gmail.com.

Yazar hakkında bilgi

Büyük Ünal – Türk Dili ve Edebiyatı Başöğretmen, Türkiye, Denizli, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>, e-mail: unalbuyuk@gmail.com.

Автор туралы мәлімет

Büyük Ünal – Түркия-Денізли облысының Ұлттық білім беру дирекциясы, Түркия, Денізли, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>, e-mail: unalbuyuk@gmail.com.

Информация об авторе

Büyük Ünal – Дирекция национального образования провинции Денизли, Турция, г. Денизли, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5416-6722>, e-mail: unalbuyuk@gmail.com.

Gönderim 10.10.2025

Kabul 23.12.2025